

ІЗ ПРАКТИКИ ПОЕКЗЕМПЛЯРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СОВЕЦЬКИХ ВИДАНЬ

Сергій Білокінь

лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук (м. Київ)

Серед професійних істориків побутує думка, нібито джерело рукописне засадничо вище за джерело друковане, а примірників видань багато у принципі, і всі вони однакові. Це далеко не завжди так.

Твори українських авторів — праці вчених, літературні твори письменників — у радянських покажчиках заборонених видань: Василь Атаманюк, Дмитро Бузько, Кость Буревій, Микола Зеров, Юрій Яновський і десятки інших¹. У найповнішому з цих індексів “Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці” (1954) опинились, наприклад, геть усі праці історика мистецтв Федора Ернста, що вийшли друком окремо, а також усі збірники, що містили інші його капітальні студії. До 1987 р., коли в Сумах з’явився перший список його праць і літератури про нього², цей — цензурний — покажчик (видання Книжкової палати!) містив його найповнішу бібліографію. І офіційна заборона діяла аж до перестройки: її ніхто не відмінював.

Візьмімо видання з найбезневиннішого красного письменства 1920-х рр. у державних бібліотеках. Українські совєцькі видання 1918–1941 рр. скрізь, як правило, дефектні: з видряпаними чи закресленими на титулі прізвищами редактора чи автора передмови, з видертими сторінками, з відмінностями у текстах.

Коли говоримо про терор, спрямований проти діячів культури, називаємо його Розстріляним відродженням. Те, що було пророблено з

© Білокінь С., 2008

¹ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно.— Київ, 1947.— Для службового користування; Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці.— Харків: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954.— Для службового користування.

² Білокінь С. Федір Ерст: Бібліогр. покажчик.— Суми, 1987.— 34 с.

культурною спадщиною, потребує іншої дефініції. Українська незалежна політологія прикладає до цього явища поняття “етноцид”³. Вивчення ж видань, заборонених на стадії верстки, або тиражі яких у 1920–1941 рр. було знищено⁴, матиме широке продовження.

Наведу конкретні приклади, які можна призбирувати емпіричним шляхом.

Перед передачею до друкарні другого видання “Нових студій з історії большевизму”, вчена-реставраторка Інна Пантелеймонівна Дорофієнко, переглянувши мою роздруківку, запитала, чому я не використав висловлювання з передмови Гілярова до каталогу Музею Ханенків про наркома Луначарського. Одна з ханенківських картин під час Першої світової війни опинилася в Москві, тоді нова влада в особі колишнього киянина відмовилась передавати високохудожній твір до провінційного музею. Перечитавши передмову до каталогу, вказаної цитати я не виявив. По телефону запитав Інну Пантелеймонівну, чи має вона видання, яке зацитувала мені в розмові. Ми домовилися про необхідність зв’язки обох текстів.

У примірнику І. П. Дорофієнко можна прочитати таке: *“Підчас згаданого відрядження С. О. Гіляров констатував, що в московському “Музее изящных искусств” є картина Маньяско “Похорон ченця”, що належала до колекції Ханенків; і що через те Музей Мистецтва міг уважати її за законну свою власність. Навколо цієї картини між Наркомосом РСФРР з одного боку, Музеєм і Упрнаукою — з другого, виникла довга суперечка. Наркомос в особі тов. Луначарського відмовлявся віддати її Музеєві, посилався на надзвичайну її історичну й мистецьку вартість і на недоцільність переховувати в провінційному музеї річ такого виняткового значіння, пропонував за неї певну компенсацію. Музей на це не погоджувався і нарешті настояв на своєму: картину йому видано”*⁵.

³ Хмара С. Етноцид українців в СРСР // Хмара С. Дорогою до мрії: Вибрані праці.— Київ: Фенікс, 2005.— Т. I.— С. 29-93; *Говерля Степан* [Гель Іван]. Грані культури: До серії “Політичні лекції для української молоді”.— Лондон: Укр. вид. спілка, 1984.— С. 41-47; *Білокінь С.* Русифікація чи етноцид? Полемічні нотатки // Українські вісті.— Детройт, 1990.— 1 квіт. № 113 (2891).— С. 4: 2 іл.; *Bilokin S.* Russification or Ethnocide? // *The Ukrainian Weekly.*— 1990.— May 27.— № 21.— Р. 6, 8: 2 іл.

⁴ *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920–1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.— Київ; Львів, 2004.— Т. II.— С. 555. У зв’язку з не скрізь вдалим редакційним опрацюванням тексту далі цитуватиму за оригіналом.

⁵ Гіляров Сергій Олексійович [11 січня 1887, Москва — 8 лютого 1946, Київ]: Каталог картин / Музей Мистецтв ВУАН; Склав С. О. Гіляров.— Київ: Вид-во ВУАН, 1931.

У примірнику, який перейшов до мене від колишньої співробітниці музею княжни Марії Володимирівни Трубецької, такого місця немає. Незручний сюжет замінено на такий: *“Нарешті пощастило відшукати й кілька картин Ханенківської збірки, що, як сказано, зникли у Москві після евакуації 1915 р. Одна з цих картин “Похорон ченця” Маньяско виникнула в Московському Музеї Ізяцных Искусств, одна — (“Арка Константина”) Беркгейде знайшлася в Музеї м. Ташкента, одна (“Театр маріонеток” Люнденса) виплила в Москві на антикварному ринкові. Вживши відповідних заходів, Музей одержав згадані картини. Є в Музеї відомості і ще про деякі речі Ханенківської збірки, напр. про “Селянське свято” П. Брейделя, що зараз перебуває в Metropolitan Museum у Нью Йорці”* (С. IX-X).

Зіставлення обох примірників показало, що цю передмову з тиражу було вирізано, надруковано і вклеєно іншу, що мала трохи менший формат.

В Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського (Київ, вул. Паньківська, 9) зберігається примірник другої версії з бібліотеки Марії Іванівни Вязьмітіної, з якою він разом працював. Книжка має авторський інскрипт: *“З великим соромом дарую цей ганебний твір високошановній Марії Іванівні. С. Гіляров. 10.XII.31”*⁶. Його дата вказує, що перипетії довкола каталогу відбувались наприкінці 1931 р.

Другий приклад. Бібліографам відоме трохи давніше видання ВУАН, позначене 1930 р. (на обкладинці — 1931), — *“Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету”*, (коротко — ВУАК’у). У моїй бібліотеці є два примірники цих *“Записок”*. Вони теж майже ідентичні й відрізняються тільки одним аркушем, на якому з двох боків надруковано передмову. Оці, власне, передмови тут різні.

У першому примірнику вміщено *“Попереднє слово”*. Крім статей про Володимира Боніфатійовича Антоновича (Валерії Козловської) й Федора Кіндратовича Вовка (Анатолія Носова), видання має два великих розділи — археологічний та мистецький, а також розділ *“Критики та бібліографії”*. До *“Записок”* увійшли розвідки археологів Євтима Сіцінського, Сергія Гамченка, Олександра Федоровського, Сергія Дложевського, мистецтвознавців акад. Олекси Новицького, Дмитра Кіпліка, Марії Новицької та ін. *“Записки”* містять широку фактографію — огляд зробленого після 1917 р. в Україні й на еміграції, а також у Росії й Англії.

Ось повний текст передмови до цього видання:

“Попереднє слово.

Всеукраїнський Археологічний Комітет уважає за свій обов’язок перший том своїх студій присвятити основоположникам українського археологічного синтезу проф. В. Б. Антоновичеві та проф. Ф. К. Вовкові.

⁶ Приношу щирю подяку директорові музею С. М. Паньковій за щедру підтримку в роботі.

Випуском першого тому “Записок Всеукраїнського Археологічного Комітету” Всеукраїнський Археологічний Комітет розпочинає п’яту серію своїх видань. Це видання охоплює розвідки окремих дослідників, присвячені класифікації, визначенню, інтерпретації так окремих пам’яток, як і їх комплексів. Вони мають на меті встановлення твердих фактів, що могли б служити до створення міцної бази, до глибших синтетичних студій нашого минулого, на ґрунті діалектичного розуміння процесу передісторичного розвитку людства, основ і форм матеріальної культури.

Саме з цією метою редакційна колегія “Записок” надавала особливого значення всім розвідкам, що хоч і збудовані на вже опрацьованих (вповні або частково) старих матеріялах, але збудовані під кутом перегляду т. з. “прийнятих” питань, або вносять поправки в установлені схеми, старанно заховуючи також різноманітність поглядів дослідників, коли вони аргументовано суперечать усталеним у попередніх дослідях поглядам.

Том перший “Записок” — лише частково охопив студії різних українських дослідників і до того ж переважно з матеріялів, що не торкаються основних експедиційних здобутків ВУАК’у протягом 1925–1929 років, навмисне поминаючи також студії над розробкою питань і проблем загальної археології і мистецтвознавства, що мають бути об’єднані в окремих випусках з певною цілевою установкою.

Цей том “Записок” об’єднує праці дослідників обох відділів ВУАК’у, і археологічного (ст. 1–220), і мистецького (от. 221–304). Він містить спробу порайонового підсумування пам’яток матеріальної культури Волині в їх співжитті, розвідки з кола інтерпретації пам’яток монументальних (майдани і городища), монографічну розвідку щодо визначення Білогрудівських кам’яних стел, що заповнює певну сторінку з поля українських мегалітичних культур і розкриває незнану ланку в ланцюгові т. з. кам’яних баб. Питанням трипільської культури присвячені рецензії В. Є. Козловської та С. О. Магури, що належно освітлюють кілька нових, але частково неправдиво інтерпретованих питань. Стаття О. О. Потапова, присвячена опуклоденцевому посудові з донецьких поховань, — крім прямого завдання, — ставить ще раз на чергу дня, додаючи нову аргументацію, перегляд старих археологічних схем, що нині прийняті й у нас в СРСР, і далеко поза межами його.

Часу грецьких впливів на Україні торкаються статті небіжчика С. Дюжевського та М. К. Фукса. Перша, даючи важливий матеріал до документування виробничих і торговельних стосунків старої України з землями півдня, є доповнення до книги проф. Б. Гракова. Проблеми доби римських впливів, поставлені в нас на Україні знов на чергу дня роботами С. С. Гамченка, П. І. Смолічева та інших, представлені у “Записках”

важливим матеріалом з розкопів М. Я. Рудинського на Полтавщині, що фіксують кілька нових даних про культурний стан цього часу.

Добі февдалізму присвячені статті: Д. О. Кіпліка — про Чернігівську фреску, акад. О. П. Новицького — про спробу реконструкції Софії Київської.

Нарешті, питанням селянського мистецтва, стінним розписам, писанкам, килимам присвячена низка рецензій, а шиттю й тканині до того ж в аспекті оцінки Жовтневих досягнень присвячені огляди літератури М. О. Новицької та М. О. Щепотьєвої.

Подані в “Записках” матеріали охоплюють усі частини України, крім Галичини та окупованих українських земель.

Редакційна колегія наприкінці не може не відзначити деяких прикрих утруднень у друкові цього тому, що виникли з технічних перешкод, через що вихід його в світ запізнився”.

У другому примірнику (майже тотожньому, — диявол, кажуть, ховається в деталях) на місці вищепроцитованого “Попереднього слова” вклеєно зовсім інший текст. Характерно, що в другому варіанті відсутня літера “Г”:

“Переднє слово

Збірник т. I Записок Всеукраїнського Археологічного Комітету було здано до друку ще року 1927. Ним малося на увазі охопити ті студії археологів УСРР, які були задумані й виконані поміж численних плянових експедицій ВУАК’у, що закладали цеглина за цеглиною новий фундамент нового досконалішого радянського дослідю, тісно пов’язаного і викликаного до життя капітальним будівництвом нашого соціалістичного господарства.

Матеріяли цих експедицій мали наповнити чергові томи “Записок” та окремого видання “Monumenta artis Ucraine”.

Однак, написаний і видрукований в більшій своїй частині в 1927–1928 р.р. матеріал, що фотографічно відбив лице археологів УСРР на той час, виходить за цілковито нових умов. Він з’являється на закінченні четвертого завершального року першої п’ятирічки, в сфері розгорненого вступу в соціалізм, в дні, віддаль яких від початку п’ятирічки хоч і міряється роками, але які історично відстоять від ще недалекого нашого минулого — на сторіччя інтенсивного соціалістичного зросту промисловости, суцільної колективізації, в час розгорненого соціалістичного творчого ентузіязму та ударництва, глибокого процесу культурної революції на основі просякнення дослідчої філософської роботи революційним впливом марксо-ленінової діалектики і науки.

Цей збірник не відповідає нині багатьма своїми особливостями — формалізмом, механіцизмом побудови, вузьким техніцизмом розробок, націоналістичним спрямованням окремих студій народного мистецтва,

буржуазним розумінням основних рушійних сил культури, ідеологічним протоколізмом т. зв. буржуазної “чистої науки”, — вимогам творчого революційного дня.

Безперечно, ці помилкові властивості “Записок ВУАК’у” т. I роблять утрудненим користування ним і вимагають критичного засвоєння, урахування того, що цей том є документом історичного етапу розвитку буржуазної української археології на порозі великого Жовтня в сфері науки й філософії.

Випускаючи цей том, не зважаючи на його недостатки й хиби, Президія ВУАК’у все ж гадає, що він придасться марксистові історику, як довідник багатого матеріалу, що пройшов за радянський час через руки дослідників УСРР і який вони з найкращими бажаннями — прислужитися саме радянському культурному процесові, — опрацьовували методами буржуазної археології, що не могло не призвести до хибних і формалістичних загальних концепцій.

Вогонь критики й самокритики дав Радянській країні нечуване піднесення творчої ініціативи. Вогонь критичного і самокритичного перегляду роботи археологів — на засадах марксо-ленінової науки, листа та вказівок тов. Сталіна, в світлі постанов XVII партконференції, з хаосу фактів створить величну будівлю марксистської науки археології — складової частини пролетарської революційної ідеології.

м. Київ”.

Автор передмов в обох випадках міг бути один — наприклад, співробітник, відповідальний за видавничі справи ВУАК’у, але могли бути й різні (ментально чи партійно) особи. Думаю, що автор “Переднього слова” намагався бути схожим на вченого-марксиста, і оця його заповзятливість викликала великий сумнів: він твердив, що матеріал через те, що завдав усім стільки клопоту, “придасться марксистові історику, як довідник багатого матеріалу, що пройшов за радянський час через руки дослідників УСРР”. Автор погоджувався, що цей “багатий матеріал” співробітники ВУАК’у “опрацьовували методами буржуазної археології”, але робили вони це “з найкращими бажаннями — прислужитися саме радянському культурному процесові”. Щастя, що на цьому етапі українські вчені домоглися врятувати надруковану книжку, пожертвувавши тільки короткою передмовою⁷. Пізніше це було вже неможливо.

Наступний етап боротьби проти української культури — нищення тиражів уже надрукованих книжок⁸. Чи не найрозкішнішим виданням

⁷ Білокінь С. Перший том “Українського музею” (1927) // Український музей.— Зб. 1.— Київ: Фенікс, 2007.— С. 10.— Репринтне перевидання [книжки] 1927 р.

⁸ Див.: Полонська-Василенко Н. Д. [31 січня / 13 лютого 1884, Харків — 8 червня 1973, Дормштадт, Німеччина, похов. в м. Новий Ульм]. Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою: Бібліогр. нотатка //

початку 30-х років мав стати збірник пам'яті Георгія Нарбута⁹. Редакційна колегія, до складу якої ввійшли історик мистецтва Федір Ернст, бібліограф Ярослав Стешенко та графік Антін Середа, зібрали розвідки таких видатних фахівців, як Степан Яремич, Володимир Січинський та Стефан Таранушенко, спогади друзів графіка Мстислава Добужинського, Сергія Трійницького. Папір “верже” допоміг видавцям здобути у “Госзнаку” Іван Лазаревський. У першому листі до мене від 4 грудня 1970 р. Федір Пилипович Максименко писав: “Чи Ви знайшли макет Нарбутовського збірника? Він був у Я. Стешенка, А. Х. Середи. Наклад знищено в 1932 р.” Я досліджував творчу спадщину Нарбута з кінця 1965 р. (коли йому добігло 80), тобто вже понад 40 років. Розшукав у Києві рукописи цього збірника, у Ленінграді — машинопис статті Степана Яремича “Місце Нарбута в українському мистецтві”. Але за цей час мені трапилось бачити лише один примірник макету. Він зберігається тепер у мене й має на полях прикрі нотатки якогось цензора. Нині, коли минуло 75 років, хотілося б відтворити первісний задум українських культурних діячів доби Розстріляного відродження.

У 1930–1931 рр. ВУАН випустила три числа “Хроніки археології та мистецтва”. Друкувались вони під грифом ВУАК’у, а редагувала їх учениця Вікентія Хвойки археолог Валерія Козловська (1889–1956)¹⁰. У третьому числі “Хроніки” було надруковано видавничий анонс четвертого числа, згідно з яким друкувалися статті акад. Дм. Яворницького, К. Коршака, О. Тахтая та багатьох інших. Четверте число здали до друку 5 грудня 1932 р., а вийшло воно у світ (у якому вигляді, буде зазначено нижче) в березні 1933 р. Програмна стаття П. Курінного формулювала

Українські бібліологічні вісті.— Авґсбург: УВАН, 1948.— [Ч.] 1.— С. 51-53.— Передруки: *Полонська-Василенко Наталія*. Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук: Нарис історії.— Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1958.— Ч. II: 1931–1941.— С. 195-199; *Йі ж.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою.— Париж; Чікаго, 1962.— С. 106-110.— (ЗНТШ, Том CLXXXIII); *Йі ж.* Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // *Книжник*.— Київ, 1991.— № 4.— С. 23-25; *Оглоблин О. П.* [24 листопада 1899, Київ — 16 лютого 1992, м. Лудлов, Масс., США]. Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії наук у Києві // Науковий збірник / УВАН у США.— Нью-Йорк, 1953.— [Том] II.— С. 196-198.

⁹ Див.: *Білокінь С.* Нарбутівський збірник // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.).— Глухів, 2003.— С. 76-85.

¹⁰ Див.: *Павлова В. В.* [нар. 18 липня 1955, м. Йошкар-Ола, Марій-Ел]. В. Є. Козловська — археолог і музейний діяч Києва // Київ і кияни.— Київ, 2005.— Вип. 5.— С. 200-221; *Йі ж.* Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської // *Археологія*.— 2007.— № 4.— С. 70-82.

“Чергові завдання української археології”; Яворницький надрукував “Короткий звіт по дослідженню території Дніпрельстану за 1930 р.”; розвідка К. Білоцерківської була присвячена “Найстарішим фаянсово-порцеляновим заводам на Волині”¹¹. У праці Фаїни Петрякової покликів на студію Білоцерківської не виявлено, хоч рукопис свого часу перебував у Львові¹².

Цей раритет ніколи не потрапляв мені до рук, але з дуже рідкісного журналу, якого немає навіть у бібліографічному покажчику видань самої Академії наук¹³, відома погромна рецензія Т. М. Мовчанівського на здвоєне число 4-5 “Хроніки”¹⁴, тираж якого було знищено.

Більшовики не допустили до друку “Звиногородщини” акад. Агатангела Кримського. У присвяченому вченому бібліографічному покажчику його описано двічі — під 1928 і 1930 рр. Вважається, що ця праця повноцінного тиражу не мала. Існує лише чотири сигнальні примірники: перший зберігається у бібліотеці Інституту української мови та мовознавства, другий — у Національній бібліотеці України (колишніх ВБУ, потім ЦНБ АН УРСР), третій — у музеї А. Кримського у Звенигородці, четвертий перебував у розпорошеній нині збірці покійного Євгена Поповича (Київ). Його було придбано у Доріана, сина письменника Юрія Дольд-Михайлика, але коли дійшло до студіювання цієї книжки, одержати її на руки я вже не зміг. Маю лише два нерозрізані зошити (аркуші) “Звиногородщини” — перший (“Село Колодисте на Звиногородщині”) і третій, що свого часу опинились у макулатурі обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР.

¹¹ Див.: *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки.— С. 554-602.

¹² Білоцерківська Катерина Іллівна [16 вересня 1893, Санкт-Петербург — 4 червня 1973, Київ] — мистецтвознавець. Дочка спадкового почесного громадянина Іллі Гавриловича Білоцерківського, православна. 1900 р. у зв’язку з переведенням Управління Південно-Західної залізниці, де служив батько, родина переїхала до Києва. Закінчила Фундуклеївську гімназію та історико-філологічний відділ київських Вищих жіночих курсів (1918). Навчалась в Археологічному інституті. З 1925 р. — член гуртка при кафедрі мистецтвознавства ВУАН, потім аспірантка кафедри. З 1930 р. працювала у відділі письма й друку Всеукраїнського музейного містечка. 2 серпня 1933 р. звільнена. Працювала здебільшого не за фахом. 1945–1948 рр. їй пощастило стати співробітницею наукової бібліотеки Львівського університету. Див.: *Гептнер-Лінка Н. В.* [25 серпня 1896, Кронштадт — 18 травня 1981, Київ]. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах: Зб. наук. пр.— Київ, 2003.— Вип. 11.— С. 161, 174; *Білокінь С.* Музей України: (Збірка П. Поточького): Дослідження, матеріали.— Київ, 2006.— Вип. 3.— С. 72, 201.

¹³ Див.: Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Суспільні науки: Бібліогр. покажчик.— Київ: Наук. думка, 1969.— С. 100.

¹⁴ *Мовчанівський Т. М.* [9 травня 1899, с. Берестовець Уманського пов. Київської губ. — 10 травня 1938, Київ]. Хроніка археології та мистецтва. Рец.: Ч. 4-5. Київ, 1933 // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури / Всеукраїнська Академія наук.— Київ, 1934.— Кн. 1.— С. 206-208.

Подібно не вийшли друком четвертий том “Наукового збірника Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови”¹⁵, сьомий том збірника “За сто літ”¹⁶, третій том порайонових студій — збірник “Полуднева Україна”¹⁷, збірник “Західна Україна”¹⁸, другий том “Київського збірника”¹⁹ та випуски “Первісного громадянства” за 1930 р.²⁰

Потім прийшла черга за самими вченими²¹.

Після війни соціальну нішу, де діяли й боролись репресовані у 1920–1930-ті рр. діячі української культури, зайняли інші люди. Ментально інші. У журналі “Комуніст України” один із них писав про Михайла Грушевського, його учнів і послідовників, що, “як відомо, хоч і заявляли не раз публічно про свою лояльність до Радянської влади, але разом з

¹⁵ Дудко В. І. [нар. 12 грудня 1959, м. Городня Черніг. обл.]. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина.— 1997.— Січ.-квіт., № 1/2 (315).— С. 48-57.

¹⁶ Паськова С. М. [1 березня 1957, с. Ковтуни Хорольськ. р-ну Полтав. обл.], Шевчук Г. В. “За сто літ”: Показчик змісту // Український археографічний щорічник. Нова серія.— Київ, 2006.— Вип. 10/11.— С. 240-287.— (Укр. археогр. збірник. Том 13/14).

¹⁷ Швидько Г. К. [нар. 1 травня 1944, с. Бажани Петропавл. р-ну Дніпропетр. обл.]. М. С. Грушевський і репресований збірник “Полуднева Україна” // Український історик.— 1991–1992.— Чис. 110-115.— С. 69; Папакіна Т. П. З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник “Полуднева Україна” // Архіви України.— 2001.— № 6.— С. 24-32.

¹⁸ Стеблій Ф. І. [нар. 21 жовтня 1931, с. Суходолі, тепер Бродівськ. р-ну Львів. обл.]. Збірник Західна Україна — нездійснений проект М. Грушевського й І. Крип'якевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.— Львів, 2001.— [Т.] 8.— С. 765-778.

¹⁹ Паськова С. Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик.— 2002.— Чис. 1-4 (152-155).— С. 328; Папакіна Т. Документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр.— Київ, 2001.— Вип. 3.— С. 334-346.

²⁰ Матяш І. Б. (нар. 1961). “Первісне громадянство” як явище історіографії: (Показчик змісту) // Молода нація.— 2002.— № 2.— С. 330-331.

²¹ Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко.— Париж; Чикаго, 1962.— 356 с. (ЗНТШ. Том CLXXXIII); Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).— Київ: Рідний край, 1991.— 512 с.; Лаврінченко Ю. А. [3 травня 1905, с. Хижинці Звенигородського пов. Київської губ. — 14 грудня 1987, Нью-Йорк]. Наші втрати: Матеріали до біографічного словника репресованих у 1930-их роках діячів в УРСР. Київ; Нью-Йорк: Твм інтер, 2005.— 256 с. (відгук: Рябчий Іван. Відродження української історичної науки // Хроніка 2000.— Київ, 2007.— Вип. 59.— С. 13-20).

тим прямо або приховано пропагували й поширювали буржуазно-націоналістичні концепції, антирадянська суть яких була викрита в ході широких наукових дискусій, що відбулися на Україні в кінці 20-х — на початку 30-х років”²², “Факти красномовно свідчать про те, що в 30-ті роки українська історична наука завдяки піклуванню Комуністичної партії зробила значний крок вперед”²³. Автор і більшість читачів робили вигляд, ніби не розуміють, що це був крок у могилу. Хто може заперечити, що в цій країні справді сформувалась нова порода людей — будівників комунізму?!

Первісно ця публікація передбачала вузькі хронологічні рамки: 1920–1941 рр. Однак і пізніші видання продовжують ілюструвати цілковитий контроль держави за виданнями, а відтак неминучі втручання державних органів у вже видані книжки. Можна простежити еволюцію настроїв і підходів. Попри те, що в повоєнні роки цензура діяла поблажливіше, думаю, що тих, кого це стосувалось, такий висновок навряд чи міг особливо потішити. Чи не найвідоміший приклад повторного цензурування вже виданої книжки стосується другого видання “Большой советской энциклопедии”. Стаття про Берію з портретом на всю сторінку вийшла у її п’ятому томі, підписаному до друку 19 вересня 1950 р., тобто ще за життя Сталіна. Невдовзі після перемоги групи Хрущова передплатники БСЭ одержали 21-24 сторінки цього тому із зовсім іншим текстом, де Берії вже й сліду не було. Мабуть, це був той рідкісний випадок, коли серця билися в унісон з веліннями партії, й законослухняні громадяни (як-от мій батько, Державні бібліотеки, зокрема Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка), з примусу зробили те саме. Приватні особи мали, можна сказати, вільну руку. Цікаво, що дехто, наприклад, академіки Леонід Булаховський²⁴, Максим Гулий²⁵ та Олександр Топачевський²⁶ (батько нинішнього академіка Володимира Широбокова) зберегли книжку у первісному вигляді. Найпікантніше в цій історії те, що с. 646 залишилась неушкодженою в усьому тиражі. Тим часом тут надруковано:

“Список иллюстраций (на отдельных листах)

“К статье Берия Л. П. Портрет (фотография)
(глубокая печать) 22”.

У тематичному плані Видавництва Київського університету ім. Т. Шевченка на 1971 р. під 215 позицією значилась монографія Раїси Іванової

²² *Сарбей В. Г.* [30 січня 1928, с. Янчекрак Василівського р-ну Запоріж. обл. — 22 квітня 1999, м. Київ]. Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії // *Комуніст України*. — 1966. — № 8. — С. 36.

²³ Там само. — С. 37.

²⁴ Примірник зберігається у його дочки Юлії Леонідівни Булаховської.

²⁵ Примірник зберігається у його онука Максима Віталійовича Стріхи.

²⁶ Примірник зберігається у його сина Андрія Олександровича Топачевського.

(дівооче прізвище Картель, літ. псевдонім — Іванченко), написана на основі її кандидатської дисертації, — “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України”. Рукопис було здано до набору 31 липня 1970 р. Номер цензора — “БФ 05795”. Підписано до друку не відразу, а з чималою затримкою — 24 грудня 1970 р. Обсяг книжки — 223 сторінки.

Переді мною два примірники цієї монографії. Крім описаного, — зовсім інший варіант: назва й анотація, а також зміст цілком, ніби, то-тожні. Але, починаючи з першої сторінки, набір праці зовсім інший. На останній сторінці зазначено, що книжку видано згідно з тим самим “темпланом” і тим самим номером. Але цей примірник має 235 сторінок, його було здано до набору 4 серпня 1971 р. Номер цензора — “БФ 16490”. У порівнянні з попередньою версією її було підписано до друку набагато швидше: 27 серпня 1971 р. Редактор (О. І. Сердюк), художник (В. І. Писаренко), художній і технічний редактор були ті самі. Змінились тільки коректори. Усі ці люди стали свідками боротьби вченої за свою книжку, з якої вона вийшла переможцем (“Пірова перемога”!). Книжка стоїть тепер на бібліотечних полицях, хоч за текстом вона інша.

Авторка намагалась бути, “як усі”, але всією своєю поведінкою і всім еством не вписувалась в офіційне Прокрустове ложе тієї доби. Попри це, до праці Георгія Касьянова “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років” (Київ: Либідь, 1995) вона не потрапила, хоч представляла і українську інтелігенцію, і опір. Тим часом, відомо, що 27 липня 1972 р. перший заступник міністра вищої та середньої освіти УРСР В. Ю. Маланчук написав до щойно призначеного першого секретаря ЦК КП України В. В. Щербицького донос, в якому наголошував на власних заслугах у поборюванні українського буржуазного націоналізму, вказуючи на істотні “політичні помилки” у книзі Р. Іванової, статтях Ю. Пінчука про М. Костомарова, П. Арсеніча про одного з фундаторів КПЗУ К. Саврича (Максимовича) та інших: “В прошлом году Министерство высшего и среднего специального образования республики задержало, на основании изучения сигнального экземпляра книги Р. Ивановой”, котра “носила тенденциозный характер, содержала ряд грубых политических ошибок, оскорбительных высказываний в адрес революционных сил русского народа. [...] Под этим нажимом, после изъятия некоторых страниц (sic), книга вышла в свет, немедленно получила ряд захваливающих отзывов в печати, хотя проповедуемые в ней идеи остались теоретически ошибочными, противоречащими классовой оценке деятельности Драгоманова”²⁷. 10 жовтня 1972 р. пленум ЦК КП України

²⁷ Овчаренко Ф. Д. [8 лютого 1913, тепер Сумська обл. — 25 грудня 1996, Київ]. Спогади.— Київ: Оріяни, 2000.— С. 174.

обрав Маланчука на кандидата у члени Політбюро й секретаря ЦК, а наступного дня Маланчук, а також голова КГБ УРСР В. В. Федорчук отримали доручення розробити й доповісти Політбюро ЦК КПУ практичні заходи з питань протидії “націоналістичній діяльності та пропаганді” на теренах республіки. Розпочиналась, як констатував сучасний дослідник, маланчуківщина²⁸, і два варіанти тієї самої книжки стали її пам’ятками. За спогадами Ярослава Калакури, свою роль зіграла в цій історії якась закрита видавнича рецензія²⁹, — насправді, за свідченням авторки, їх було кілька — Г. Марахова і ще дві. Перший тираж було порізано, з друкарні робітники винесли для Іванової лише три десятки примірників.

Уже 2006 р. в популярних “Бесідах з історії української державності”, що вийшли під назвою “Історія без міфів”, свою розповідь про акції шістдесятників Раїса Петрівна назвала “Виступ опозиційних сил за суверенітет України”. Тим часом епізод із власною книжкою про Драгоманова увійшов у неї в дещо інший контекст — параграф “Спроби ідеологічних експериментів епохи “застою”: “Московський уряд розпочав в Україні жорстоку війну проти “українського буржуазного націоналізму”. Однією з її сторінок була розгромна рецензія в центральному партійному органі “Комуніст України” на книжку першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста “Україно наша Радянська”. Другий розгром був учинений у цьому самому органі щодо монографії молодого історика з Київського університету ім. Т. Шевченка Р. П. Іванової (Іванченко) про Михайла Драгоманова. Книжки цього автора були вилучені з бібліотек України”³⁰.

Як відомо, поекземплярне студіювання окремих видань досі застосовувалось лише по відношенню до стародруків. Перший звернув увагу на їхні текстологічні відмінності Захарій Копистенський³¹. У наші часи їхнє текстологічне зіставлення провадив книгознавець

²⁸ Україна: Хроніка ХХ ст.: Довідкове вид.— Київ, 2005.—Ч. 1. Роки 1961–1975; Ч. 2. 1966–1975.— С. 480; *Рубльов О. С.* [нар. 31 травня 1957, м. Київ]. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // УІЖ.— Лист.-груд. № 6 (477).— С. 47.

²⁹ *Калакура Я. С.* [нар. 24 вересня 1937, с. Рудники, тепер Тернопільської обл.]. Інтелект і партноменклатура несумісні // *Овчаренко Федір*. Спогади.— Київ, 2000.— С. 358.

³⁰ *Іванченко Р. П.* [нар. 30 листопада 1934, м. Гуляйполе]. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності.— 2-ге вид., переробл. і доп.— Київ: МАУП, 2006.— С. 448. *Див. про неї:* Шевченківські лауреати, 1962–2007: Енцикл. довід. / Авт.-упоряд. *М. Г. Лабінський*.— 2-ге вид., змінене і доп.— Київ: Криниця, 2007.— С. 231–232.

³¹ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми.— Львів, 2002.— С. 15, 37, 40.

Григорій Коляда³². Внаслідок проведеної роботи у спадщині Івана Федорова він виявив не досліджений доти аспект — його редакторську діяльність. Аналогічні дослідження видань ХХ ст. мені не відомі, але вони стають актуальними. Як наукова проблема вона перехрещується з історією совєцької цензури.

Ідеально було б здійснити фронтальний, принаймні широкий перегляд видань у першу чергу міжвоєнних років. Не маючи на це фізичної можливості, констатую, що даліші відкриття можуть траплятися здебільшого випадково або внаслідок виконання широкомасштабної державної програми.

ІЗ ПРАКТИКИ ПОЕКЗЕМПЛЯРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СОВЄЦЬКИХ ВИДАНЬ

Сергій Білокінь

лауреат Національної премії України ім. Т.Шевченка, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук (м. Київ)

Серед професійних істориків побутує думка, нібито джерело рукописне засадничо цінніше за джерело друковане. Вважається, що друкованих примірників безконечно багато, і всі вони однакові. Українські совєцькі видання 1920–1941 рр., що зберігаються в державних бібліотеках, як правило, дефектні: на титульних аркушах закреслено прізвища редактора, автора передмови, видерті сторінки. Трапляються відмінності у текстах різних примірників. Пропонується здійснити фронтальний перегляд видань тієї доби при виконанні широкомасштабної державної програми.

Ключові слова: поекземплярне дослідження, джерело рукописне, джерело друковане, дефектний примірник, совєцька цензура, фронтальний перегляд видань.

³² Білокінь С. Коляда Г. І. // УРЕ.— Вид. 2.— Київ, 1980.— Т. 5.— С. 296; *Його ж.* Григорій Коляда [1896–1977] дослідник стародруків: Біо-бібліогр. покажчик // Першодрукар Іван Федоров: Запрошення.— Київ, 1985.— 8 с.; *Його ж.* Г. І. Коляда — библиофил // Книга и культура: Шестая Всесоюзная научная конференция по проблемам книговедения: Секция библиофильства: Тезисы докладов (18-20 апреля 1988 г.).— Москва, 1988.— С. 32-34; *Його ж.* Коляда Григорій Іванович // Українська літературна енциклопедія.— Київ: УРЕ, 1990.— Т. 2: Д-К.— С. 538.

FROM PRACTICE OF COPY-BY-COPY RESEARCH OF UKRAINIAN SOVIET EDITIONS

Serhiy Bilokin'

*Laureate of Taras Shevchenko National Prize of Ukraine, Chief Research Fellow,
History of Ukraine Institute, National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Historical Science (Kyiv)*

Professional historians regard that fundamentally a handwritten source is more valuable than a printed one. It is considered that printed copies are infinitely numerous and all are identical. Ukrainian soviet editions of 1920–1941, kept in state libraries, are as a rule, deficient: names of editor, author of preface on title page are crossed off, pages are torn out. Differences happen in texts of various copies. It is suggested to carry out the total revision of editions of those days during implementation of the large-scale government program.

Keywords: copy-by-copy research, a handwritten source, a printed source, a deficient copy, soviet censorship, total revision of editions.

ИЗ ПРАКТИКИ ПОЭКЗЕМПЛЯРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ УКРАИНСКИХ СОВЕТСКИХ ИЗДАНИЙ

Сергей Билокин

*лауреат Национальной премии им. Т. Шевченка главный научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины, д-р ист. наук (г. Киев)*

Среди профессиональных историков бытует мнение, что источник рукописный принципиально ценнее источника печатного. Бытует мнение, что печатных источников бесконечно много и все они одинаковы. Украинские советские издания 1920–1941 гг. которые хранятся в государственных библиотеках, как правило, дефектны: на титульных страницах зачеркнуты фамилии редактора, автора предисловия, вырваны страницы. Случаются отличия в текстах различных экземпляров. Выход видится в осуществлении фронтального просмотра изданий в русле выполнения широкомасштабной государственной программы.

Ключевые слова: поэкземлярное исследование, источник рукописный, источник печатный, дефектный экземпляр, советская цензура, фронтальный просмотр изданий.